

PHANARIOTISM: CREATING A STIGMA

Elena-Luminița Hrițcu

PhD. Student, „Ovidius” University of Constanța

Abstract: Part of a more comprehensive analysis of the avatars that the notion of phanariotism involves, the present study focuses on the initial moment of establishment of the derogatory discourse relative to the phenomenon in question. The subject of the investigation are various texts that belong to Ionică Tăutul, a Moldavian thinker around 1821, and to the most representative authors between 1830 and 1860, which adopt an incriminating tone ranging from moderate to virulent. The conclusion we reached to is that the derogatory perception of phanariotism was institutionalized in the period between 1830 and 1860, when the Romanian intellectuals, followers of modernization, systematically condemn l'ancien régime, in which they saw the most faithful expression of the retrograde spirit, incompatible with the ideals of this generation, whose eyes were firmly directed on Europe.

Keywords: phanariotism, Romanian culture, derogatory discourse, Ionică Tăutul, the generation between 1830 and 1860.

Pentru cineva căruia nu i s-a oferit prilejul de a aprofunda problematica fanariotismului, simpla menționare a termenului „fanariot” sau a sintagmei „regim/epocă fanariot/-ă” generează o reacție de respingere. În mentalul colectiv, imaginea acestor greci constantinopolitani se reduce la câteva elemente: corupție, cupiditate, exploatare. Fanarioții au fost acei străini care, nu se știe exact în ce împrejurări, au dobândit conducerea Țărilor Române și, timp de un secol, le-au exploatat nemilos bogățiile, aducând cu ei și moravurile corupte din capitala Imperiului Otoman, contribuind astfel la balcanizarea noastră, a românilor, care abia i-am tolerat cât timp a durat stăpânirea lor și am văzut în reintroducerea domniilor pământene oportunitatea eliberării de tot răul pe care l-am îndurat în decadentul veac al dominației levantine.

Astăzi, când istoriografia noastră consacrată veacului al XVIII-lea însumează contribuții variate și într-un număr deloc neglijabil, secolul fanariot apare drept una dintre cele mai controversate epoci din întreaga evoluție a poporului român. Deși frecvente, luările de poziție în favoarea fanarioților nu au reușit să înlăture întru totul faima negativă care le-a fost atribuită la un moment dat, și astfel se justifică viziunea reducionista care continuă să funcționeze în aprecierea guvernării acestor descendenți ai strălucitei aristocrații bizantine.

În ce moment a luat naștere discursul incriminator la adresa sistemului fanariot? Când se produce instituționalizarea acestuia și cum se justifică un atare demers? În rândurile ce urmează, ne propunem să oferim răspunsuri la aceste întrebări, trecând în revistă contribuții esențiale, fără pretenția, însă, de a epuiza subiectul.

Încă din epoca ce face obiectul cercetării noastre, au existat voci care s-au pronunțat în favoarea ori împotriva regimului fanariot: de la străinii care ne-au vizitat țările sau care au locuit temporar la Iași ori la București, lăsând apoi mărturii scrise despre societatea și administrația vremii, până la mânuitorii de condei autohtoni – cel mai adesea boieri ori membri ai clerului. Imparțialitatea și subiectivismul se manifestă în proporții variabile în aceste scrieri care se diferențiază și sub raport valoric. Câteva fac apologia principelui fanariot în funcțiune. Este cazul textelor unor cronicari de curte ca Petru Depasta, Alexandru Amiras ori Ienache Kogălniceanu. La polul opus se situează scrieri precum cele semnate de Dionisie Eclesiarhul ori Zilot Românul, autori cu robuste convingeri grecofobe.

Un valoros critic al sistemului se dovedește a fi gânditorul politic Ionică Tăutul. Deși își asumă statutul de emitent de text începând cu anul 1821, de când datează principalele sale scrieri sociale și politice, Ionică Tăutul este martorul ultimelor pulsații ale regimului turco-fanariot și al convulsiilor provocate de revolta lui Tudor Vladimirescu, iar în această calitate, formulează opinii pertinente asupra stării de fapt a societății românești.

Acest tânăr boier patriot și demofil, de meserie inginer hotarnic, dar care și-a asumat un rol politic important – face parte din alaiul ce se deplasează la Constantinopol cu prilejul căsătoriei beizadelei Nicolae Sturza și rămâne în capitala Imperiului Otoman în calitate de consilier al mirelui, care îndeplinea o dublă funcțiune, aceea de capuchehaia și de ostatic al Sublimei Porți –, dovedește o înțelegere profundă a problemelor cu care se confrunta societatea românească în cel dintâi deceniu de după revenirea la domniile pământene, reprezentând perpetuarea unor stări de fapt anterioare, din epoca administrației străine. În scrierile sale, Ionică Tăutul reiterează observații privind corupția administrației, arbitrariul care domnește în justiție și cauzele sărăcirii țării. Nu o dată, își afirmă convingerea cu privire la caracterul oportun al revenirii la domniile pământene, percepute drept prilej de recuperare a vechilor rânduiri pe care stăpânirea alogenă le substituise cu altele, neconforme cu spiritul românesc și responsabile pentru decadența Principatelor. Astfel, textele lui Ionică Tăutul conțin o pronunțată latură grecofobă, anticipând una dintre ideile diriguitoare ale ideologiei generației următoare, aceea care va pune fanariotismul la stâlpul infamiei, în efortul desprinderii definitive de instituțiile și valorile sale.

În discursul rostit cu ocazia întronării lui Ioniță Sandu Sturdza, din 1822, Ionică Tăutul își exprimă credința că acest fericit eveniment va conduce către „scuturarea giugului celui mârșav al grecilor”.¹ Și al doilea discurs adresat aceluiași domnitor, cu prilejul Anului Nou, conține referiri la regimul recent sucombat. Autorul îi recunoaște domnului „patriot” efortul de „a îndrepta cele stricate și struncinate de vremile trecute”, de a ameliora condiția norodului Moldovei, „atâta vremei gârbovit supt un giug strein”.² Dacă nemulțumirea lui Ionică Tăutul, provocată de anularea dreptului românilor de a-și alege domnul din rândurile aristocrației autohtone, nu surprinde, căci constituise o constantă a ideologiei boierilor de-a lungul întregului secol fanariot, un fapt care nu poate fi trecut cu vederea este lipsa de obiectivitate pe care autorul o manifestă în *Descrierea*

¹ Ionică Tăutul, *Scrieri social-politice*, Cuvânt înainte, studiu introductiv, note, Emil Vîrtosu, București, Editura Științifică, 1974, p. 94.

² *Ibid.*, p. 102.

instituțiilor Moldovei (1828), când afirmă că fanarioții, „fără nicio legătură cu locul Moldovii, fără vro rânduială diadohiciasă, și dint<r>-untâi fără hotărâre pentru vreme domniei, n-au putut să poarte niciun interes lipit de interesul țării, nicio iubire pentru dânsa, nicio tragere pentru binile niamului. [...] di aceia, interesul țării, în loc di a fi unit, au fost în luptă cu a lor, căci fericire niamului trebuia să fie scăderea folosului lor, după sistema ce luasă”.³ Fără îndoială, mulți dintre domni fanarioți au dus o politică de exploatare a bogățiilor Principatelor prin intermediul locuitorilor acestora, în scopul satisfacerii intereselor personale. Dar, printre aceștia, au existat și prinți greci bine intenționați, ale căror măsuri de reformă au facilitat progresul societății românești. Până și lui Ioan Gheorghe Caragea, care ilustrează la cel mai înalt nivel corupția, abuzurile și aviditatea fanariote, trebuie să i se recunoască unele merite: acela de a fi reformat învățământul din Țara Românească, în calitate de patron al culturii, de a fi adoptat oportune masuri edilitare în capitala Principatului condus, dar și demersul de a solicita retrocedarea Basarabiei, recent intrată în componența Imperiului Rus. Mai mult decât atât, afirmația că bunăstarea poporului contravenea intereselor conducătorilor greci reprezintă o flagrantă denaturare a adevărului obiectiv, întrucât este un fapt notoriu acela că unii domni fanarioți au înțeles că succesul mandatului lor depindea de colaborarea cu membrii elitei sociale (a căror autoritate, e drept, au urmărit constant să o diminueze) și de asigurarea unor condiții de trai relativ decente pentru contribuabili.

Așadar, realitatea oglindită de textele lui Ionică Tăutul este într-o oarecare măsură denaturată de antigrecismul care îi domină convingerile. O mostră de grecofobie oferă scrierea intitulată *Plan pentru alcătuirea unei istorii a Moldovei în anii 1821-1822*, în care autorul schițează proiectul unei lucrări care ar fi avut ca obiect evenimentele anilor amintiți în titlu, prilej cu care își reiterează disprețul față de levantinii care și-au arogat drepturi de guvernare în Țările Române. În viziunea sa, cartea ar fi cuprins trei părți, dintre care prima s-ar fi referit la istoria grecilor, începând din Antichitate, „cu care să se dovedească haractirul nației lor, de caprițios și neastâmpărat”, iar a doua, „starea Moldovi și a Valahiei la anul 1821, împilate supt ocârmuire grecilor”.⁴

Dar interesant este faptul că, în demersul indicării factorilor răspunzători pentru starea deplorabilă în care fuseseră aduse Moldova și Țara Românească, autorul iese din limitele înguste ale ideologiei clasei sociale pe care o reprezintă și adoptă o concepție impregnată de spiritul Revoluției Franceze. Pentru acest boier care ajunsese la rangul de comis, conducerea străină este responsabilă de răul care afecta națiunea română, însă vina aparține în egală măsură și aristocrației autohtone. În *Strigare norodului Moldavii către boierii pribegiți și către Mitropolitul* (1821), Ionică Tăutul îi găsește pe boierii români mai vinovați decât administrația străină. Autorul face rechizitoriul membrilor acestei clase sociale care, în lupta pentru „chivernisire”, au susținut și consolidat practica licitării funcțiilor, contribuind la accentuarea corupției din sistemul administrativ. Mai mult decât atât, rivalitatea dintre diversele partide boierești care urmăreau dobândirea tronului țării este considerată rațiunea care a stat la baza impunerii domniilor alogene: „neînvoiala între boieri nu s-a putut ostoii decât numai cu punire

³*Ibid.*, p. 204.

⁴*Ibid.*, pp. 100-101.

pre scaun a nații grecești”⁵ Astfel, animată de ambiții crescânde privind dobândirea tronului, boierimea română devine – în viziunea tânărului gânditor politic – responsabilă de instituirea domniilor fanariote. Complicitatea pe care nobilii s-au grăbit să o manifeste în raport cu stăpânirea grecească îl determină pe autor să o condamne fără drept de apel, căci dacă domnului grec i se poate găsi o justificare pentru acțiunile sale, boierilor români, nu: „Veți pute dumneavoastră răspunde că pământul acesta ari rânduți săi domni, cu puteri, și că aceste ar fi ispravă a lucrărilor lor! [...] Nu, boieri, nu! Domnii au știut a-și păzi drumul lor și tot ce au făcut cu pășiri piste vechili așezământuri, au fost cu unire și supt iscăliturile dumneavoastră, carii, măguliți de ace deșartă slavă a vă vide logofeți mari, vornici, vistiernici și altele, ați dat, fără muștrare cugetului, tot jugul patriei dumneavoastră!”⁶

Prin urmare, dacă există vinovați pentru declinul pe care îl cunoscuseră Țările Române în secolul al XVIII-lea, aceia trebuie căutați în rândul grecilor constantinopolitani și al complicilor autohtoni, boierii vânători de ranguri și avantaje financiare. Până în acest punct, afirmațiile lui Ionică Tăutul sunt cât se poate de pertinente și conforme cu realitatea istorică. Ceea ce însă Ionică Tăutul pare a omite este rolul jucat de puterea suzerana în această ecuație. Ca și cum nu turcii instituiseră domniile fanariote urmărind scopuri precise și ca și cum nu aceiași turci îi obligau pe conducătorii greci să practice o fiscalitate excesivă pentru a face față solicitărilor oneroase formulate de cei dintâi. Dacă agenții răului nu sunt iertați, sursa aceluiași este ignorată. Mai mult decât atât, autorul nu ratează niciun prilej de a face apologia „marelui nostru împărat”,⁷ izvor de binefaceri pentru poporul român. Este puțin probabil ca acest spirit lucid, capabil de a înțelege atâtea aspecte de natură istorică, socială ori politică, să nu fi constatat un lucru elementar cum este efectul nociv pe care l-a avut asupra Țărilor Române accentuarea dominației otomane. Mai degrabă, autorul poate fi banuit de servilism, iar cauza acestei conduite (în afara faptului că se afla în capitala Imperiului Otoman atunci când și-a redactat textele) pot fi aspirațiile politice care îl animau: în 1929, cu numai un an înaintea dispariției sale premature, Ionică Tăutul avea convingerea că este cea mai indicată persoană pentru a ocupa tronul Moldovei, iar solicitarea acestuia și-o legitimează prin evocarea calităților dobândite odată cu studiul diverselor domenii, dar și prin apelul la genealogie – era descendentul logofătului Tăutul, care, în calitate de trimis al voievodului Bogdan, fiul lui Ștefan cel Mare, la Înalta Poartă, îndeplinește sarcina închinării Moldovei către împărăția sultanilor. Așadar, ținând către obținerea domniei, tânărul cu ambiții mari nu putea să-i incrimineze pe cei care ar fi trebuit să îl sprijine în demersul său.

Sau poate că adeziunea lui Ionică Tăutul la ceea ce însemna pentru români – și însemnase în ultimele secole – puterea suzerană, era autentică. Așa pare în următorul pasaj, excerptat din scrisoarea adresată unchiului său din Bucovina, în care își justifică aspirațiile la domnie: „Provințiile noastre rămân supt stăpânire otomanicească, precum am mai scris dumitale că trebui să o dorească tot românul patriot, căci numai supt aciașă stăpânire am pute alcătui trup de nație, dac-am ave noroc să avem începători precum ar trebui. Supt alte stăpâniri, nu ni-ar rămâne a aștepta alta decât încet-încet să ne facă un trup cu națiii stăpânitoare, ștergându-ne și numile ce

⁵*Ibid.*, p. 80.

⁶*Ibid.*, p. 86.

⁷*Ibid.*, p. 108.

purtăm, și limba însuș.”⁸ Poate că dezamăgirile pe care le-au experimentat românii în repetate rânduri în urma contactului cu Imperiile Rus și Austriac l-au determinat pe Ionică Tăutul să considere puterea otomană drept unica garanție a menținerii identității naționale.

Pentru studiul nostru, motivele care îl determină pe Ionică Tăutul să absolve de orice culpă factorul otoman contează mai puțin. Important rămâne faptul că autorul disociază cele două elemente care compun regimul turco-fanariot, tratându-le ca pe fenomene distincte, deși, în realitate, ele se condiționau reciproc. Prin tonul rechizitorial adoptat în raport cu regimul fanariot, dublat de atitudinea servilă față de Înaltul Devlet, Ionică Tăutul ilustrează fidel ideologia castei nobiliare autohtone, de care se distanțează însă prin concepția demofilă de sorginte iluministă și prin reconsiderarea rolului jucat de boierimea română în funcționarea sistemului de exploatare a populației de către conducerea Principatelor. Tocmai aceste aspecte distinctive fac din concepția pe care o configurează scrierile lui Ionică Tăutul o temerară prefigurare a programului pașoptist.

Odată cu generația care a înfăptuit Revoluția de la 1848, se impune o anumită viziune asupra fanariotismului, care va face carieră, iar pentru rectificarea ei, în deceniile ce au urmat, au fost necesare demersuri bine fundamentate ale unor autorități în domeniu și, cu toate acestea, se poate constata cum unele aspecte continuă să formeze obiectul unor controverse.

Nicolae Bălcescu, unul dintre principalii ideologi pașoptiști, contribuie esențial la constituirea stigmatului. Afirmția cu care debutează cea de-a doua parte a studiului *Puterea armată și arta militară de la întemeierea principatului Valahiei până acum* decreteează pe un ton categoric: „Ziua de 10 februarie 1716 fu o zi de doliu pentru români: în acea zi Neculai Mavrocordat, cel dintâi domn fanariot, se urcă pe slăvitul tron, ilustrat de Basarabi.”⁹ Numit mai departe „fanariotul” – termenul dobândește, în context, o pronunțată conotație peiorativă –, Nicolae Mavrocordat este înfățișat drept un conducător egoist, care a urmărit exclusiv satisfacerea intereselor grupului din care făcea parte. Domnia acestuia este judecată în funcție de o singură măsură pe care o adoptă, și anume diminuarea corpului de armată națională. Niciun cuvânt despre generozitatea probată de fiul Exaporitului la finalul primilor doi ani de domnie în Moldova, când prezintă înaintea reprezentanților boierimii și a mitropolitului registrele cu încasări și cheltuieli ale țării și completează deficitul din averea personală (fapt care probează bunele intenții și lipsa de lăcomie a acestui prinț fanariot); ori despre inspiratele măsuri administrative și despre solidele preocupări culturale. Desființarea armatei, începută de Nicolae Mavrocordat și continuată de fiul său, Constantin, este motiv suficient pentru a aneantiza programul de reforme pe care l-au înfăptuit cei doi principii greci. Însă când scrie *Despre starea soțială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri* și se referă la actul emis de Mihai Viteazul, prin care se prevedea transformarea țăranilor români în robi ai boierilor proprietari, Nicolae Bălcescu nu ezită să justifice dezonoranta măsură adoptată de acest „prinț care a luptat atâta pentru libertate”,¹⁰ prin aceea că a acționat în urma presiunilor exercitate de

⁸*Ibid.*, p. 260.

⁹ Nicolae Bălcescu, *Opere*, vol. I, *Scrieri istorice, politice și economice (1844-1847)*, *Texte, note și materiale*, Ediție critică de G. Zane și Elena G. Zane, București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1974, p. 69.

¹⁰*Ibid.*, p. 157.

aristocrația română, puternică în epocă. Prin urmare, dispoziții de importanță similară sunt judecate diferit, în funcție de persoana emitentă. Contează mai puțin faptul că o măsură a fost adoptată în urma solicitărilor venite din partea boierimii autohtone, iar alta, din ordinul Înaltei Porți, care urmărea creșterea vulnerabilității Principatelor prin slăbirea capacității lor de a susține un război de apărare ori de a oferi sprijin puterilor ce rivalizau cu deja șubrezitul Imperiu Otoman. Aplicând unități de măsură distincte în aprecierea unor fapte de aceeași gravitate, Nicolae Bălcescu oferă un exemplu de atitudine părtinitoare.

Nici raporturile dintre români și greci nu sunt prezentate dintr-o perspectivă tocmai obiectivă. În studiul *Români și fanarioții*, autorul declară că a intenționat „a arăta în scurt deosebitele faze a acestei lupte de două veacuri, între români și fanarioți.”¹¹ Așa cum reiese și din afirmația anterioară, textul înfățișează relațiile dintre cele două grupuri etnice drept o neîntreruptă succesiune de stări conflictuale. Evocând diverse domnii, favorabile sau ostile dezvoltării elementului grecesc în Principate, Nicolae Bălcescu înfățișează efortul unor partide boierești „patriotice” de a-i exclude pe greci din lucrativale funcții ale administrației, precum și succesul acestora din urmă în a se impune pe teren românesc, cu sprijinul unor domni greci sau grecofilii. În viziunea istoricului pașoptist, la atât se rezumă interacțiunea dintre cele două popoare. Dar relevarea unui singur aspect al realității, prin amplificarea proporțiilor sale, are ca efect alterarea adevărului. Astăzi, când studii variate dedicate subiectului au revelat complexitatea fenomenului, ipoteza lui Nicolae Bălcescu apare drept insuficientă. Chestiunea este mai nuanțată decât ne face să credem autorul. Am putea adăuga observațiilor sale mențiuni referitoare la colaborarea pe teren cultural dintre greci și români, la rolul de propagatori ai „luminilor” și ai ideilor Revoluției Franceze ori la progresul în domeniul civilizației, facilitat la noi de către domnii, boierii, dascălii și negustorii greci. Abia în acest mod putem aborda cu onestitate problema raporturilor greco-române.

Mersul revoluției în istoria românilor este studiul în care autorul spune un adevăr cu jumătate de gură. Numindu-i pe greci „robi streini”, „oameni corupți, mișei, streini și dușmani ai lor”¹² (ai românilor), Nicolae Bălcescu admite că „fanarioții, fără știrea și voea lor chiar, împlinesc o misie providențială și ajutorează progresul. Ei revoluționează întru totul Țările Române”.¹³ *Nota bene*: faptele merituose ale fanarioților nu pot fi decât involuntare, lipsite de intenționalitate. Maniera de a percepe vechiul regim îl împiedică pe scriitorul revoluționar să ia în considerare posibilitatea ca unii dintre fanarioți să fi fost animați de intenții generoase în relația cu poporul străin pe care îl conduceau. Autorul amintește câteva astfel de acțiuni: elaborarea constituției în timpul lui Constantin Mavrocordat, primenirea clasei boierești exploatare, desființarea șerbiei. Evident, toate măsurile, deși îmbrăcau haina generozității, camuflau interese colaterale.

Mai puțin tendențios se arată, în scrierile sale istorice și sociale, Mihail Kogălniceanu. Balanța incriminărilor și a aprecierilor pozitive este ceva mai echilibrată în textele acestui pașoptist de frunte. Chiar dacă ilustrează fidel tendința de combatere a structurilor *vechiului*

¹¹*Ibid.*, p. 107.

¹²*Ibid.*, p. 108.

¹³*Ibid.*

regim, definitorie pentru ideologia pașoptistă, Mihail Kogălniceanu este un spirit onest, care înțelege că etica profesională a istoricului impune, în primul rând, respectul față de adevăr.

În conformitate cu acest principiu, autorul nuvelei *Trei zile din istoria Moldoviei* restituie imaginea unui principe fanariot bine intenționat, a unui om de o înaltă ținută morală. Din text, aflăm că Grigore Alexandru „vorbea bine turcește, rusește, franțuzește și italienește, afară de românește și grecește, ce erau limbile sale. Vorba sa era învățătoare, ideile sale bogate; toate în el arătau un bărbat înalt.”¹⁴ Autorul desfășoară o serie de fapte ale amintitului domn, care dau măsura bunelor sale intenții. Grigore Ghica dispune diminuarea dărilor țăranilor, reformează justiția și agricultura, numește ca ispravnici boieri cinstiți, îi favorizează pe săraci în detrimentul boierimii, înființează școli domnești, schimbă înfățișarea Iașiului prin clădirea de fântâni publice și a bisericii Sfântul Gheorghe, prin pavarea drumurilor; încurajează industria înființând o fabrică de postav, iar din acest material ordonă să se facă haine cu care apare îmbrăcat în ședința de Divan, dând astfel un exemplu boierilor iubitori de lux. Dar poate fapta cea mai demnă de laudă – cu atât mai mult cu cât îi va pecetlui sentința la moarte – este opoziția pe care domnul o manifestă în raport cu cedarea Bucovinei către Imperiul Austriac, de către Poartă, în 1777. Acest gest, demn de un adevărat patriot, se va întoarce împotriva autorului său atunci când rivalul politic, Constantin Moruzi, va complota, împreună cu boierii autohtoni, în scopul obținerii tronului Moldovei. În acest punct, dezaprobarea istoricului față de clasa aristocrată română devine evidentă și dă naștere unei digresii, în care boierilor li se reproșează aviditatea de putere, ce le dictează preocuparea singulară pe care au manifestat-o după anul 1711, și anume organizarea de conjurații privind domnia, în vederea deținerii puterii alternativ, de toate partidele boierești: „Spre a-și îndeplini mârșavul lor scop, ei se slujeau când de domn spre a prigoni pe bietul norod, când de norod spre a pârî pe stăpânitor. Un domn nu-și putea, dar, păstra tronul multă vreme, decât cu condiția că va fi rău, crud și nemilostiv; și, dimpotrivă, domnul bun era sigur, din pricina lor, să cadă în puștin, și de multe ori își pierdea însăși viața.”¹⁵ Iată, deci, cum explică Mihail Kogălniceanu instabilitatea politică a Moldovei din perioada ce a urmat anului 1711. Nu atât familiile fanariote rivale, cât aristocrația română avidă de autoritate și de avantajele care decurg din aceasta poartă răspunderea pentru dese schimbări de domni, cu efecte atât de nocive asupra funcționării tuturor aspectelor ce țin de viața publică din Principate.

Nu doar lui Grigore Ghica i se recunosc faptele demne de considerație, ci și altor fanarioți. Dacă Nicolae Bălcescu afirma la un moment dat că „singurul domn fanariot căruia suntem datori recunoștință pentru îmbunătățirile ce a făcut”¹⁶ este Alexandru Ipsilanti, în *Viața lui A. Hrisoverghi*, Mihail Kogălniceanu lărgeste sfera de cuprindere a principilor greci meritoși, afirmând că „domnii fanarioți, deși într-un duh străin naționalității românești, tot făcură mult pentru luminarea poporului; Mavrocordații, Ghiculeștii, Ipsilanții, Muruzeștii, Călimăheștii, Șuțeștii întemeiară în Iași și în mai toate târgurile ținutale școli domnești, din care

¹⁴ Mihail Kogălniceanu, *Scrieri literare, istorice și sociale*, Chișinău, Litera, 1997, p. 127.

¹⁵ *Ibid.*, p. 130.

¹⁶ Nicolae Bălcescu, *op. cit.*, p. 70.

au ieșit mai mulți bărbați însemnați pe vremea lor, ce figură cu cinste în istoria și în literatura noastră.”¹⁷

Viziunea este cu totul alta în *Discurs cu privire la acordarea de drepturi politice pentru toți locuitorii țării* (1857). Aici, autorul se întrebă retoric: „Care străini ne-au făcut atâta rău decât grecii, sau mai bine zicând fanarioții?”¹⁸ Constantin Mavrocordat, inițiatorul legii prin care s-a desființat șerbia, Alexandru Moruzi, binefăcător al Moldovei, și Nicolae Mavrogheni, care a satisfăcut dorința românilor de a-și exersa virtuțile militare înnăscute, sunt înfățișați drept excepții de la o regulă „cumplită”.

O aspră critică a sistemului se regăsește și în *Cuvânt pentru deschiderea cursului de istorie națională*, rostit la 24 noiembrie 1843, în cadrul Academiei Mihăilene. Epoca fanariotă echivalează aici cu „veacul cel mai cumplit care vreodată a apăsât țările noastre”.¹⁹ Aspecte evocate, precum diminuarea sentimentului patriotic, încălcarea legilor țării, transformarea Divanului într-un organ cu rol mai mult formal, constituirea unui grup de privilegiați care își revendică toate sursele de îmbogățire, creionează tabloul unei societăți în declin, a cărui răspundere o poartă – aspect extrem de interesant! – oligarhia română, mai mult decât domnii fanarioți: „O aristocrație ignorantă, sprijinită de Poartă și de cler, pe de o parte ține în lanțuri un popor de mai mult de două milioane de oameni, iar pe de alta se face stavilă chiar binelui ce unii din domnii fanarioți vroiesc a face.”²⁰ Corupția, exploatarea claselor sociale inferioare, conducerea „desfrânată și destructivă a despoților străini”,²¹ acordarea de privilegii boierilor – prin scutirea lor de plata birului, decretată de Constantin Mavrocordat în 1737 – sunt problemele veacului fanariot, pe care Mihail Kogălniceanu le subliniază în scrierile sale.

Dacă aspecte ce țin de viața politică, de administrație, justiție ori morală fac obiectul unei critici severe, cu totul alta este atitudinea autorului când aduce în discuție anumite elemente de civilizație din Principatele veacului fanariot, achiziții orientale pe filieră grecească. O oarecare dispoziție paseistă se întrevide în *Soirées dansantes* (1839), unde autorul face elogiul balurilor din vremea unor principii fanarioți. Nota esențială a acestor evenimente, pe care memorialistul o reliefează prin procedeul antitezei în raport cu prezentul, este luxul: „Toate strălucea, toate era îndestule. Vinul și laptele curgea, cum zice Sfânta Scriptură. [...] În mijlocul balului ușile se deschideau ca prin varga unei vrăjitoare nevăzute și o masă desfătăcioasă, ce se înfățișa ochilor sub strălucitele focuri a mii și mii de lumânări, făcea adevărate toate încântările simțualității răsăritene.”²² Regretul provocat de dispariția iremediabilă a rafinatelor petreceri din timpul fanarioților este ușor perceptibil, mai ales atunci când autorul se pronunță împotriva ipostazei degradate a acestei forme de loisir, „suareaua” dansantă, inovație a epocii moderne. Caracterul popular al soarelelor, conferit de accesul membrilor tuturor categoriilor sociale la acest tip de

¹⁷ Mihail Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 150.

¹⁸ Mihail Kogălniceanu, *Scrieri literare, istorice, politice*, Texte alese și studiu introductiv de Geo Șerban, București, Editura Tineretului, 1967, p. 198.

¹⁹ Mihail Kogălniceanu, *Scrieri literare, istorice și sociale*, *ed. cit.*, p. 177.

²⁰ *Ibid.*

²¹ *Ibid.*, p. 187.

²² *Ibid.*, pp. 11-12.

petrecere, lipsa de rafinament a preparatelor culinare și a băuturilor puse la dispoziție contrastează puternic cu eleganța definitivă a balurilor exclusiviste din vremurile de altădată.

Portul oriental, de care românii s-au lepădat odată ce moda apuseană le-a acaparat orizontul de interes, constituie un alt aspect față de care autorul se arată nostalgic. Cu prilejul descrierii vestimentației lui Kara Higiorzadec Ahmed-beg, capugiul trimis de Poartă sub pretextul unei vizite la Hotin, pentru a-l asasina pe Grigore Ghica, Mihail Kogălniceanu abandonează temporar expunerea faptelor în favoarea unei digresiuni prin care elogiază portul oriental – turbanul, blănurile scumpe, anteriul, șalul de cașmir –, dar și barba, element distinctiv al masculinității, exprimându-și dezacorul cu privire la adoptarea, de către români, a costumului apusean, „meschin și urât”.²³ O idee similară formulează, în *Tainele inimei* (1850), Stihescu, „moldovanul necioplit, get-beget coada vacii”,²⁴ pe care civilizația nu reușise a-l abate de la concepția sa conservatoare. Personajul se întreabă retoric dacă noile haine i-au făcut pe români „mai buni și mai puternici”.²⁵ În realitate, respingerea vestimentației occidentale se integrează unei atitudini generale a autorului, de condamnare a practicii imitării aspectelor superficiale care definesc civilizația apuseană, a dezinteresului față de preocupările profunde.

Un punct de vedere diametral opus celui exprimat de Mihail Kogălniceanu formulează Alecu Russo. În *Studie moldovană* (1851-1852), autorul subliniază rolul esențial pe care schimbarea portului l-a avut asupra modernizării Principatelor. Dacă primii boieri occidentalizați care au adoptat ținuta „egalității” (fracul și pălăria) treceau drept caraghioși – iar consecințele merg până la confundarea marelui boier îmbrăcat „nemțește” cu un caretăș, de către vizitiul aceluiasi –, cu timpul, îmbrăcarea costumului apusean s-a generalizat, iar schimbările nu au întârziat să apară: „fracul a introdus dignitatea, pantalonul a silit oamenii a-și măsura coloveranțiile ce le făcea celor de la care aștepta vreun folos. Straiul oriental, moale, larg, se pleca la tot soiul de îndoială. Straiul de astăzi, prins în curăle, supiele, gâtul dezgrumat de legături, împiedică îndoiturile de șale și de cap; de voie, de nevoie, oamenii sunt siliți a nu se pleca pe cât poate ar vra...”²⁶ Trecând peste subtila notă de ironie care însoțește observațiile sociologice ale scriitorului, reținem un aspect care concordă cu viziunea lui Mihail Kogălniceanu referitoare la mutațiile ce imprimau tendințe inovatoare societății românești din epoca de tranziție către modernitate: deși au adoptat o nouă vestimentație, românii nu au renunțat la servilism, veche țară, manifestată la o scară largă odată cu expansiunea ciocoismului. Având ca efect colateral diminuarea reminiscentelor practicii înrădăcinate a temenelelor, însușirea portului occidental reprezintă un eveniment oportun, care a dat tonul reformei sociale.

Deși în privința rolului noului costum adoptat de români, opiniile celor doi pașoptiști amintiți anterior nu se situează în acord, în ceea ce privește practicile cotidiene ale vieții domestice, ele se armonizează întru totul. Am văzut cum Mihail Kogălniceanu se lasă în voia rememorării fastului specific balurilor din vremea veche. Asemenea lui, Alecu Russo face elogiul petrecerilor organizate la țară, în urmă cu una sau două generații: „iconomia era cuvânt și

²³*Ibid.*, p. 123.

²⁴*Ibid.*, p. 78.

²⁵*Ibid.*, p. 80.

²⁶Alecu Russo, *Opere*, Ediție îngrijită de Efim Levit, Chișinău, Literatura artistică, 1989, p. 51.

lucru necunoscut, pitrekerile era urieșe, viața la țară o veselie îndelungată.”²⁷ Un soi de paseism și o relativă atitudine patriarhală emană tabloul evocat, ale cărui note esențiale sunt belșugul și voia bună: „Boierii de primpregiur în chiutele surugiilor, în pocnitile harapnicilor, în împușcăturile ficiorilor boierești se aduna când la unul, când la altul. Țigani trăgea la manele de se omora, cucoanele sulimenite ofta, iar boierii așezați pe covoare bea vutcă în papucii amozelor, își azvârlea în sus fesurile și se săruta cu lăutarii.”²⁸ Pentru autor, indelebilă rămâne sărbătoarea de 1 Mai, prilej pentru ca veselia și distracția să devină colective. Boierii însoțiți de servitori transformau pădurea în loc de petrecere. Deși separate printr-o oarecare distanță, cele două categorii sociale sunt unite, cu acest prilej, de practicile comune.

În opoziție cu voia bună din trecut, prezentul se particularizează prin monotonie a existenței și prin instatisfacții cotidiene. Răceala instituită între oameni, diminuarea numărului de prieteni și a galanteriei îl determină pe autorul acestor reflecții să regrete obiceiurile din mult blamatul secol fanariot. Pentru ca mesajul său să fie corect înțeles, menționează de la început că aspectele pozitive ale trecutului recent nu trebuie căutate „în viața lui politică sau morală, dară în cele multe obiceiuri casnice [...]. Nici caftanul, nici condițiile țivile, morale, politice sau sociale a vremii de atunci, ce numai fizionomia casnică.”²⁹

Faptul că Alecu Russo dezavuează toate celelalte practici din veacul fanariot, care nu țin de „fizionomia casnică”, transpare din multiplele referiri la acest interstițiu, chiar dacă nu există întotdeauna o argumentație solidă în acest sens, ci numai remarci pentru care autorul nu consideră că ar fi necesare exemplificări. Astfel, se amintește despre „răsâpile aduse de veacul al XVIII”, despre „multe și crude rane nevindecate” și despre „caosul grecesc”.³⁰ În alt loc, secolul al XVIII-lea este numit „un timp de decadentă pentru Principate”³¹ și abia în *Amintiri* (1855), autorul devine mai exact, atunci când evocă organizarea socială, subliniind raporturile oneroase stabilite între o aristocrație grecizată și clasele de jos: „părinții noștri prefăcuți în greci îmbabușeți și înșalvarați pitreceau zile dulci și vesele, când urgia dumnezeiască se apăsa pe români”.³² Levantinizarea elitei sociale îi impune acesteia o fizionomie aparte, exotică, un *modus vivendi* în acord cu rădăcinile sale răsăritene: „românii greci vroia să moară în anterei și calpace [...] taifetul, egoismul și nepăsarea fură statornice; cu taifetul, chieful adunărilor, amoruri nesfârșite, stihuri pestriți de inimă, *chaulieu* și *anachéreon*, lăutari, primblări pe lună, bancheturi... și țeremoniile curței, țeremonii mai amplificate decât țeremoniile curței craiului celui mare a Franței.”³³ Oportuniști, boierii români de rang înalt s-au grăbit să adopte obiceiurile și deprinderile orientale aduse cu ei de către grecii din Fanar, dedându-se unei existențe superficiale. Și în această privință, punctele de vedere formulate de Mihail Kogălniceanu și Alecu Russo concordă, ambii autori atribuind principala răspundere pentru pervertirea moravurilor, care s-a accentuat în secolul al XVIII-lea, marii boierimi.

²⁷*Ibid.*

²⁸*Ibid.*, p. 52.

²⁹*Ibid.*, p. 47.

³⁰*Ibid.*, p. 131.

³¹*Ibid.*, p. 96.

³²*Ibid.*, p. 133.

³³*Ibid.*, p. 134.

O idee similară enunță Al. G. Golescu, în textul intitulat *Despre abolirea clăcii în Principatele Dunărene*. Culpa clasei boierești o surclasează pe aceea a principilor fanarioți, iar ipoteza formulată de către autor – „Impozitele exorbitante, cu care domnii greci lovira țara, n-ar fi reușit să facă tot răul, pe care istoria îl dovedește, fără complicitatea interesată a proprietarilor, care găseau în sistemul clăcii un mijloc de a asupri, la rândul lor, pe sărmanii lucrători,”³⁴ – este susținută prin argumentul ce vizează perpetuarea consecințelor sistemului clăcii, anume sărăcia și depopularea, și în perioada ce a urmat Regulamentului Organic, care prevedea diminuarea semnificativă a impozitelor datorate de țărani.

Și Ion Heliade Rădulescu înfierează vechea mentalitate ce supraviețuise răsturnării regimului fanariot și continua să compromită bunul mers al societății românești, la 1840. Unul dintre principalele aspecte ale psihologiei colective din Țările Române era obsesia „chivernisirii”, iar autorul dezvăluie mecanismul atingerii acestui obiectiv: „Neguțătorii se sărăcea cumpărând caftane sau boierii [...] Bani dați pe caftane erau bani cu siguranță puși la dobândă, care da două sute la sută.”³⁵ Dând parcă un răspuns interogației retorice a personajului Stihescu din *Tainele inimei*, Ion Heliade Rădulescu decretează: „ne-am lepădat papucii și deașirii; ne-am pus pantaloni și pinteni la cisme și am început a ne coafa părul și a ne încreveta gâtul și credem că am schimbat și ideile cele vechi! Nu.”³⁶ Ca urmare a frecvenței cu care apare în textele scriitorilor pașoptiști, se pare că ideea relației dintre adoptarea noului costum și primenirea mentalității s-a numărat printre preocupările acestor cugetători interesați de problemele fundamentale care afectau societatea românească.

O altă personalitate care se pronunță împotriva tendinței fixate în mentalitatea românilor după 1730 – aceea de a viza un scop material în orice acțiune – este Ioan Maiorescu. În discursul rostit cu prilejul examenului din 4 iulie 1837, inspectorul școlar formulează critica arghirofiliei: „Nimic strică mai tare dreapta judecată și adevăratul gust, decât nesocotita iubire de avere și de mărirea din afară, de ranguri ș.c.l. Astfel de judecată [...] așa s-a înrădăcinat în inimile rumânilor noștri, încât și acuși, după ce providența ne-a scăpat de necazurile sub care gemeam, toată fericirea și-o pun în aceste lucruri trecătoare: soarta fiilor – în rang, în noblețe, a fetelor – în zestre.”³⁷ Se disting aceeași tendință de stigmatizare a regimului anterior și aceeași tentativă de a corija moravuri pretins străine de spiritul românesc, în realitate, perfect asimilate. Pentru a sublinia ameliorările produse în Principate după anul 1821, ignorate de către unii contemporani cu o mentalitate retrogradă și cu moravuri corupte, Ioan Maiorescu reliefează condițiile ostile din „vremurile trecute”: despotismul clasei conducătoare, îngrădirea libertății, răspândirea la scară largă a inculturii și a analfabetismului, precara pregătire a preoților.

Expunerea unei serii de vicii ale secolului fanariot o regăsim și la Constantin Negruzzi. În *Scrisoarea XXII (Istoria unei plăcinte)*, autorul evocă lăcomia unui domn fanariot „a cărui nume

³⁴ Paul Cornea, Mihai Zamfir, *Gândirea românească în epoca pașoptistă (1830-1860)*, vol. II, Antologie, prefață și bibliografie de P. Cornea, Text stabilit, note și medalioane biografice de M. Zamfir, f.l., Editura Pentru Literatură, 1968, p. 65.

³⁵ *Ibid.*, p. 93.

³⁶ *Ibid.*, p. 94.

³⁷ *Ibid.*, p. 219.

ingrata istorie a uitat a ni-l păstra”.³⁸ Evident, lipsa de individualizare prin nume face din acest domn exponentul unei întregi categorii, un simbol. Blamate sunt despotismul – slujitorii care au în vedere asigurarea hranei domnitorului sunt condamnați la moarte pentru „neiertabila” vină de a omite să gătească plăcinte – și parvenitismul, urmărirea funcțiilor și dobândirea lor prin servilism și mită: un boier devine mare vornic trimițându-i hulpavului domnitor „o plăcintă pântecoasă cu o ghirlandă de gugoșele, împărăteasa plăcintelor, cap d-operă în gastronomie”.³⁹

În *Scrisoarea XIX*, percepția autorului asupra regimului din secolul al XVIII-lea se dezvăluie în absența oricărei rezerve. Edificiului fanariot i se reproșează toate carențele, iar exagerările nu lipsesc. Când afirmă: „Un veac se mulse țara de acești arendași! Cu un veac se înapoi în toate! În locul oștenilor români, se aduseră albanezi nemernici. În locul școalelor lui Vasilie, se înființă școala grecească. Pământenii erau prigoniți și grecii în favor. [...] Moldova se făcu pământul făgăduinții pentru acest neam, ce aducea cu sine corupția și desfrânarea!...”,⁴⁰ Constantin Negruzzi ignoră aportul fanarioților în privința pătrunderii ideilor iluministe în Principate, demersurile unor domni în domeniul educației ori propensiunea lor către cultură, adesea materializată în realizări care au sporit progresul și au întărit prestigiul Țărilor Române. Cum nici afirmația că românii erau prigoniți, iar grecii, favorizați nu concordă cu realitatea, dat fiind faptul că statisticile indică o predominanță a elementului autohton în ocuparea funcțiilor înalte din aparatul administrativ. Vechiul motiv de insatisfacție al boierimii, și anume concurența alogenilor în obținerea de ranguri și funcții, apare enunțat, la mai bine de două decenii de la eliminarea influenței grecilor, în textul acestui pașoptist de vază.

De altfel, și incipitul bine-cunoscutei scrieri *Cum am învățat românește* dezvăluie aceeași atitudine în care se amestecă regretul, compătimirea și tonul incriminator: „Pe când uitasem că suntem români și că avem și noi o limbă, pe când ne lipsea și cărți și tipografie; pe când toată lumea se aruncase în dasii și perispomeni ca babele în căței și motani, căci la școala publică se învăța numai grecește; când, în sfârșit, literatura română era la darea sufletului [...]”.⁴¹ După cum se observă din cugetările anterioare, antigrecismul lui Constantin Negruzzi este dublat, ca la majoritatea reprezentanților de seamă ai pașoptismului, de o categorică tendință de înfierare a conduitei membrilor claselor sus-puse, care, din lașitate și oportunist, au preferat complicitatea cu nou-veniții din Fanar, în locul spiritului și acțiunilor combative. Dacă fanarioților li se pot acorda circumstanțe atenuante – de pildă, în *Scrisoarea XIX*, autorul, evocând politica favorabilă a unor prinți greci precum Constantin Mavrocordat, Grigore Ghica, Alexandru Moruzi, se întrebă retoric: „ce puteau ei face în scurta lor domnie de trei ani, la sfârșitul căreia aveau în vedere ștreangul?”⁴² –, boierii români nu beneficiază de același tratament binevoitor. Unul dintre principalele capete de acuzare îl reprezintă abandonarea limbii vernaculare în favoarea celei a stăpânilor vremelnici din Fanar, parte a procesului de intrare în grațiile celor puternici. Constantin Negruzzi nu le poate ierta nobililor români retrogradarea limbii naționale prin

³⁸ Constantin Negruzzi, *Negru pe alb*, ediția a II-a, Prefață și note finale de AL. Piru, Text stabilit și adnotat de Liviu Leonte, f.l., Editura Tineretului, 1969, p. 195.

³⁹ *Ibid.*, p. 196.

⁴⁰ *Ibid.*, pp. 192-193.

⁴¹ *Ibid.*, p. 27.

⁴² *Ibid.*, p. 193.

neutilizare ori prin infuzarea ei cu grecisme și turcisme. Trădarea limbii înseamnă vânzarea țării, iar pedeapsa pentru „hainie” niciodată nu a fost ușoară. Mai puțin gravă este greșeala celor care au preferat să vorbească în limba patriei lor – chiar și aici există excepții demne de laudă; este celebru episodul în care Constantin Mavrocordat îi cere funcționarului din provincie să îi redacteze corespondența în limba țării, și nu în grecește –, însă impardonabil este servilismul clasei boierești.

Despre diminuarea sentimentului național în timpul regimului fanariot formulează câteva observații și Florian Aaron, în *Precuvântare la Idee repede de istoria Prințipatului Țării Rumânești*. Autorul le atribuie principilor greci răspunderea inițierii fenomenului de înstrăinare de tot ceea ce era românesc. Aceștia, „ca să se ție statornici și siguri pe un tron luat la mezat și să se folosească dintr-o domnie scurtă și nesigură, îmbrățișară o sistemă fatală de a slăbi puterea rumânilor și de a amorti în ei tot sentimentul național prin mijloacele despotismului și ale întunecării.”⁴³ De cealaltă parte, românii se grăbesc să colaboreze cu acești efemeri deținători ai autorității, iar rezultatul este cel știut. Interesant este faptul că autorul nu îi arată cu degetul pe singurii care s-au compromis în ochii posterității, ci atribuie o culpă colectivă. Din observațiile sale reiese că vina pentru colaboraționism o poartă întreaga populație a țării, inclusiv locuitorii din mediul rural, care asiguraseră, în realitate, supraviețuirea specificului național: „Atunci, pe lângă alte nefericiri ce au adus țara până la nesimțire, în locul culturai naționale se introduse fanariotismul; limba rumânească suferi o desprețuire și mai amară decât în vremea în care domni limba slavonă. [...] românii alergară după direcția fanariotismului și, în vreme de mai mult de un veac, românii din Țara Rumânească, uitându-și că sunt români, nu simțiră trebuință de istoria țării lor”.⁴⁴

Din rândurile de mai sus s-ar putea înțelege că „desprețuirea” de care a avut parte limba română era apanajul grecilor din Fanar sau cel puțin că ei au pus bazele acestei politici, când, în realitate, este bine cunoscut astăzi faptul că, în timpul domniilor fanariote, a fost susținut învățământul, inclusiv cel în limba română și că grecizarea românilor nu a constituit un obiectiv al acestor prinți străini, ci s-a transformat într-un deziderat al clasei conducătoare indigene, din rațiunile expuse anterior.

Investigația efectuată în cadrul prezentului studiu se cuvine a fi încheiată printr-o secvență conclusivă. Ideea care decurge în mod firesc din expunerea noastră este următoarea: discursul incriminator la adresa fanariotismului s-a consolidat în epoca pașoptistă, prin vocile ei cele mai de seamă, care au dezavuat *l'ancien régime*, de a cărui moștenire doreau să se desprindă imediat și definitiv. Nedreptatea care li s-a făcut atunci fanarioților a reclamat contribuții științifice solide, în vederea stabilirii unui echilibru. La confiniile veacurilor al XIX-lea și al XX-lea, A. D. Xenopol și Pompiliu Eliade adoptă o viziune întrucâtva mai imparțială, iar câteva decenii mai târziu, Nicolae Iorga realizează reabilitarea imaginii principilor fanarioți, prin sublinierea meritelor reprezentanților celor mai de seamă ai acestora. În ultimii ani, diversificarea metodelor de cercetare și apariția unor domenii precum istoria mentalităților și a reprezentărilor a permis înfățișarea specificului epocii în maniere care o fac din ce în ce mai atractivă.

⁴³ Paul Cornea, Mihai Zamfir, *Gândirea românească în epoca pașoptistă (1830-1860)*, vol. I., ed. cit., p. 147.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 147.

BIBLIOGRAPHY

Bălcescu, Nicolae, *Opere*, vol. I, *Scrieri istorice, politice și economice (1844-1847)*, *Texte, note și materiale*, Ediție critică de G. Zane și Elena G. Zane, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1974.

Cornea Paul, Zamfir Mihai, *Gândirea românească în epoca pașoptistă (1830-1860)*, vol. II, Antologie, prefață și bibliografie de P. Cornea, Text stabilit, note și medalioane biografice de M. Zamfir, Editura Pentru Literatură, București, 1968.

Kogălniceanu, Mihail, *Scrieri literare, istorice, politice*, Texte alese și studiu introductiv de Geo Șerban, Editura Tineretului, București, 1967.

, *Scrieri literare, istorice și sociale*, Litera, Chișinău, 1997.

Negruzzi, Constantin, *Negru pe alb*, ediția a II-a, Prefață și note finale de AL. Piru, Text stabilit și adnotat de Liviu Leonte, Editura Tineretului, f.l., 1969.

Russo, Alecu, *Opere*, Ediție îngrijită de Efim Levit, Literatura artistică, Chișinău, 1989.

Tăutul, Ionică, *Scrieri social-politice*, Cuvânt înainte, studiu introductiv, note, Emil Vîrtosu, Editura Științifică, București, 1974.